

Очеретяню В.І.

Реакція представників інтелігенції України на справу «Спілки визволення України» (1929–1930 рр.)

Глибоке і всебічне дослідження історії України обумовлює доцільність і своєчасність осмислення та об'єктивної оцінки заходів більшовицької партії в 1920–1930-х рр., спрямованих на нейтралізацію громадської та політичної опозиції, жорсткий цілеспрямований наступ або навіть фізичне знищення тих суспільних груп, які мали власне бачення подальшого розвитку Української держави і могли скласти конкуренцію більшовикам у боротьбі за владу.

Праці засновників і керівників Комуністичної партії та Радянської держави яскраво та переконливо доводять, що аналізовані процеси носили не випадковий характер, обумовлений ситуаційними чинниками. Вони впливали з розгорнутої програми, яка методично і послідовно проводилась більшовиками в життя.

Встановлення режиму диктатури пролетаріату, декларованого більшовиками, вже від початку передбачало заміну багатопартійної політичної системи на монопартійну, оскільки цю диктатуру мала здійснювати на практиці сама більшовицька партія. Унікаючи широкого визнання подібної місії партії, один з її керівників — Г. Зінов'єв — проголосив вже в 1920 р. «монополію легальності» більшовицької партії. «Вона, — як пояснив Г. Зінов'єв, — здійснює диктатуру пролетаріату і саме тому є

єдиною легальною партією... Вона роздавила всі інші політичні партії, вона лишила за собою монополію на свободу преси, монополію на свободу політичної роботи». Відтепер, за його переконаннями, саме партія мусить зі власних рядів «давати і голову Ради Народних Комісарів, і голів повітвиконкомів, і керівника професійного союзу, і керуючого банком, і червоного директора, і делегатку від селянок, і торгового представника за кордоном, і робітника від верстата, і червоноармійця рядового, і начальника дивізії — усе це партія повинна дати зі своїх членів, із свого середовища. Тому що ми обслуговуємо цілу державу, ми управляємо цілою величезною державою, що притому займає шосту частину земної поверхні»¹.

В контексті розбудови державних органів диктатури пролетаріату, під особливо пильну увагу більшовиків потрапила національна інтелігенція. Після розпаду Російської імперії, вона стала рушійною силою націотворення та державності. Зокрема, рішучий наступ на українську інтелігенцію, ліквідація або реорганізація численних наукових установ, освітніх закладів, національно-культурних осередків, політична цензура духовного життя супроводжувались жорсткими каральними заходами щодо наукових, творчих працівників — від створення несприятливих умов для праці, перманентних чисток до засудження в судовому або позасудовому порядку, вислання за межі Батьківщини тощо.

Подібні заходи повністю відображали позицію керівництва більшовицької партії, яке вбачало в насиллі незмінну і необхідну умову просування вперед. «Ми до і після Жовтневої революції, — відзначав у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. В. Ленін, — стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без

---

¹ Цит. за: *Иванович С.* Российская Коммунистическая партия. — Берлин, 1924. — С. 5.

революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів. А з другого боку, революційне насильство не може не проявлятися і щодо хитких, невитриманих елементів самої трудящої маси»².

Формуючи власне ставлення до інтелігенції, вище політичне керівництво Радянської Росії і повністю підпорядковані йому владні структури Радянської України, розглядали її якщо не з відверто ворожих позицій, то характеризували визнаних фахівців як «неблагонадійний хиткий елемент», здатний «метушитися» між різними політичними партіями і силами.

Під гаслом боротьби з «шкідництвом» на науковому і культурному фронті на рубежі 1920–1930-х рр. здійснювались програми української інтелігенції. Одним із методів ліквідації стали публічні судові процеси.

Один з ідеологів більшовицького судочинства А. Вишинський відмічав, що такі процеси сприяли «мобілізації уваги суспільства, народу на найбільш гострих і важливих моментах боротьби з ворогами соціалізму... виховуванням маси показом зла, викриттям усіляких «шахрайств» класового ворога і його агентури, зміцненню пильності мас, зміцненню їхньої відданості справі соціалістичного будівництва»³. Політичні процеси, як вважав Й. Сталін, сприяли створенню атмосфери «спільного морального бойкоту і ненависті навколишньої публіки» до ворогів першої в світі соціалістичної держави⁴.

Хоча, звичайно, ці процеси ставили перед собою ще одну, мабуть, найголовнішу мету — відірвати українську національно-свідому інтелігенцію від робітництва, селянства, порушити генетичний зв'язок між різними поколіннями творців духовної культури українського народу. Опубліковані В. Пристайком та

---

² *Ленін В.І.* Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. // Повн. збір. тв. – Т. 40. – С. 112–113.

³ *Вишинский А.Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. — М.: ГИЮЛ, 1950. – С. 21.

⁴ *Сталін Й.* Про господарське становище Радянського Союзу і політику партії // Зібрання творів. – Т. 8. – С. 136.

Ю. Шаповалом оперативні та процесуальні матеріали свідчать, що саме таку мету переслідували органи ДПУ в процесі підготовки сумнозвісної справи «Спілки визволення України»⁵. Звертаючись до її характеристики, було б невірним, як нам здається, спиратися на думку ряду дослідників, які твердять про абсолютну безпідставність цієї кримінальної справи. Щоденник академіка Сергія Єфремова, листування і висловлювання цілого ряду діячів науки і культури, окремих рядових наукових і творчих працівників, яскраво засвідчують, що в кінці 1920-х рр. в середовищі української інтелігенції поступово зростало невдоволення радянською владою. Так, точилися розмови про нестерпні умови, в яких опинилася українська наука, що була змушена, попри всю логіку, обґрунтовувати тогочасні псевдонаукові догми вищого політичного керівництва СРСР, жорстку фільтрацію слова і думки, штучне створення атмосфери суцільної істерії і психозу серед широких кіл населення. Чимало уваги приділялося і обговоренню внутрішньополітичних питань.

Таким чином, процес «Спілки визволення України», на нашу думку, не можна вважати повністю безпідставним, оскільки слідчі, режисери і виконавці процесу будували звинувачення та тлі об'єктивних настроїв старої інтелігенції, вправно жонґлюючи різними за своїм змістом і характером фактами.

Загальна схема процесу «СВУ» докладно викладена у доповідній записці начальника Секретного відділу В. Горожаніна і начальника другого відділення Секретного відділу Б. Козельського від 1 грудня 1929 р. на ім'я голови ДПУ УСРР В. Балицького.

Очевидно, що останнім довелось чимало попрацювати, щоб сформулювати мету, програмні положення «Спілки визволення України», охарактеризувати тактику і основні напрямки діяльності. Як довідуємось з доповідної записки, окрім загальної критики радянської влади, «СВУ» прагнуло реалізувати на практиці програмні вимоги, спрямовані на зміну державного ладу, проведення економічних та культурних реформ⁶.

---

⁵ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки Визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – 447 с.

⁶ Там само. – С. 202–208.

У відповідності з визначеними лініями ретельно добиралися кандидати для основного процесу «СВУ» у Харкові. До списку, складеного В. Горожаніним і Б. Козельським, увійшли академік ВУАН С. Єфремов, його рідний брат, професор Дніпропетровського ІНО П. Єфремов, колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, професори Київського ІНО Й. Гермайзе, В. Ганцов, професори Київського медінституту В. Удовенко, В. Підгаєцький, М. Кудрицький, професор Полтавського ІНО В. Щепотьєв, академік М. Слабченко, один з організаторів українського краєзнавства, директор Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки ВУАН В. Отамановський та багато інших (всього 45 осіб). На лаві підсудних опинилося 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 3 письменники, 11 шкільних педагогів, 1 геолог, 1 священник УАПЦ, 5 редакторів, 2 правники, 1 бібліотекар, 2 кооператори, 2 студенти⁷.

Звертаючи увагу на 45 підсудних, не можна не зазначити, що жертвами безпрецедентної акції, спрямованої проти української інтелігенції стали не лише підсудні, а й ті, хто 9 березня — 19 квітня 1930 р. став свідком відвертого глуму над інтелігенцією, хто сам свідчив проти учорашніх товаришів, хто зраджував власні принципи. Одним з перших це помітив відомий український письменник, правозахисник Гелій Снегірьов, який у романі «Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)», звернувши на зайвий — 46 стілець — на лаві підсудних, писав: «... Читачу, уяви його собі, цей вільний стілець, ніким ще не зайнятий, але вже для когось поставлений... Уяви його собі, роздивись його там за загородкою. Га? Адже, кожний, хто сидів у залі Харківської опери, примірював до нього свій зад! Чи не так? Ти хіба не приміряв би? Вже приміряв? От бачиш...»⁸. У кожного, хто прямо чи дотично брав участь в процесі була своя мотивація. Поведінку одних (М. Рильський, М. Зеров та ін.) визначав страх за себе і своїх рідних, для інших (Н. Собко —

---

⁷ Там само. — С. 14–15.

⁸ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. — К.: Дніпро, 1990. — С. 147.

сестри письменника В. Собка і матері Г. Снегірєва) останнє служило виконанням громадянського обов'язку. В будь-якому випадку жертвою процесу «Спілки визволення України» стало українське суспільство, яке відреклося від своєї еліти, тих, хто репрезентував його перед усім культурним світом.

Не випадково, за процесом, що мав стати своєрідним водорозділом між старою українською інтелігенцією і «робітничо-селянськими масами», розколом у середовищі самої інтелігенції, з такою увагою спостерігали у Москві. «Коли передбачається суд над Єфремовим та іншими? — запитував у шифрограмі С. Косіору і В. Чубарю від 2 січня 1930 р. Й. Сталін. — Ми тут думаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачених, але й медичні фокуси, що мали своєю метою вбивство відповідальних працівників. Нам нічого приховувати перед робітниками гріхи своїх ворогів. Крім того, нехай знає так звана «Європа», що репресії проти контрреволюційної частини спеців, що намагаються отруїти і зарізати комуністів-пацієнтів, мають повне «виправдання» і, по суті справи, блідніють перед злочинною діяльністю цих контрреволюційних мерзотників. Наше прохання погоджувати план ведення справи на суді»⁹.

Якщо харківський процес «Спілки визволення України» знайшов досить повне висвітлення в історіографії, то значно менше відомі т. зв. відгалуження справи «СВУ», внаслідок чого були засуджені сотні представників інтелігенції: викладачі вузів, вчителі, творчі працівники. Так, у справі «СВУ» проходив відомий український історик, архівіст Володимир Варламович Міяківський. У звинувачувальних висновках серед іншого говорилося, що «...в 1927 р., в період організації п'ятирок «СВУ», Міяківський вступає у члени «СВУ», академічного гуртка при ВУАН... Працюючи завідуючим Київським центральним історичним архівом використовував своє службове становище, переховував в архіві нелегальний матеріал «СВУ» і ряд інших

---

⁹ *Замятина Т.* Иосиф Сталин: «Виновных судить ускоренно. Приговор — расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. — 1992. — 11 июня.

документів антирадянського характеру»¹⁰. Спираючись на подібні звинувачення, Судова трійка при колегії ДПУ УСРР постановою від 19 лютого 1930 р. засудила В. Міяківського до 5 років ув'язнення в концтаборах¹¹. В 1931 р. як члена «Спілки...» було заарештовано професора Полтавського інституту народної освіти П. Клепацького¹².

До справи «СВУ» намагалися притягнути відомого українського історика, краєзнавця П. Федоренка. Заарештований 21 жовтня 1930 р., він звинувачувався «...у зв'язках з українськими діячами контрреволюційної організації «СВУ». Тоді, в 1930 р., довівши свою повну непричетність до будь-якої контрреволюційної організації П. Федоренко уникнув покарання, однак в 1938 р. справа «СВУ» спливла в його біографії знову. Трагічним наслідком цього стало п'ятирічне ув'язнення¹³.

Справа «СВУ» зіграла трагічну роль в житті професора Дніпропетровського інституту народної освіти В. Пархоменка. Незважаючи на категоричні заперечення власної провини, аргументовані докази цього, Судова трійка при колегії ДПУ України засудила талановитого вченого і педагога до десяти років позбавлення волі¹⁴. Подібні приклади непоодинокі.

Розгортаючи різні сюжетні лінії справи «СВУ», залучаючи до неї все нових і нових фігурантів, вище політичне керівництво республіки та СРСР, органи ДПУ УСРР створювали навколо цього відповідну атмосферу, нагнітали пристрасті в окремих наукових, творчих, виробничих колективах. До місцевих органів ДПУ, центрального апарату Держполітуправління України сходилися повідомлення такого змісту: «Ввечері, 25 листопада (1929 р. — *Авт.*) відбулися збори наукових працівників м. Одеси, в тому числі і членів Наукового товариства. Збори винесли резолюцію, що засуджує діяльність учасників СВУ і

---

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СВУ). — Спр. 60096-ФП. — Арк. 91.

¹¹ Там само. — Арк. 92.

¹² ГДА СВУ, Запорізька область. — Спр. П-18567. — Арк. 241–242.

¹³ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Три справи і одне життя // Репресоване краєзнавство. — С. 231–232.

¹⁴ ГДА СВУ, Дніпропетровська область. — Спр. П-22306. — Арк. 235–240.

вимагає застосування до них суворого покарання. Особливо виділялися на цих зборах виступи професора Гордієвського і Музички. Обидва вони на офіційних виступах різко виступали проти «СВУ». Їх виступи справили сильне враження на присутніх, які знали Гордієвського і Музичку як прибічників Єфремова». Однак у розмовах зі студентами та викладачами професор Музичка заявляє: «А звідки ми знаємо, що це правда. Вірити тільки заяві не можна. Може статися так, що сьогодні ми будемо протестувати, а завтра просити, щоб простили»¹⁵.

Академік М. Слабченко у розмовах з колегами інтерпретував справу «СВУ» як провокацію органів ДПУ. Він заявляє: «Допускати, що в Києві чи в Одесі, чи десь інде є щось подібне — не можна. Інформація про нібито розкриття контрреволюційної організації — це маневр ДПУ, яке хоче виправдати себе у зв'язку з масовими арештами, проведеними по всій Україні в останній час».

Різко засуджуючи «СВУ» на прилюдних зборах, наукова і творча інтелігенція України разом з тим висловлювала в кулуарах сумніви щодо правдоподібності висунутих звинувачень. Наприклад, аспірант Одеського ІНО Ципуленко в розмові з колегами заявив: «СВУ — на 90 % справа дута. Якому дурню прийде тепер в голову звільняти від комуністів Україну або щось інше. ДПУ вже давно не мало хорошої справи, а тут як раз підвернувся Єфремов зі своїми виступами за кордоном, ну, його і схопили. За компанію взяли й інших. А щодо створення справи, то тут ДПУ — майстер»¹⁶.

Однак, деякі представники інтелігенції вважали, що «СВУ» — результат політичної боротьби у керівництві ВКП(б). Присутній на мітингу з приводу підтримки обвинувачення у справі «СВУ», академік ВУАН Липський заявив: «Ганебна для нас справа «Єфремовщини». Воно може бути пояснене об'єктивними історичними умовами. Воно має безпосередній зв'язок з політикою ВКП і «правим ухилом». Років 5–6 тому інтелігенція надзвичайно близько стояла до компартії, котрою керував

---

¹⁵ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). – Ф. 7, оп. 1, спр. 2212. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Арк. 3.

геніальний незабутній Ленін — товариш робітників, селян та трудової інтелігенції. Він всіх нас любив і був щиро відданий революції. Його справа стала нам близькою. Останній рік його життя був сильним підйомом завоювань революції. Все трудяще населення було задоволене, але це щастя продовжувалося не довго і зруйнувалося зі смертю неповторного генія революції. Після Леніна почалася боротьба за керівний вплив в партії. Вплив отримали авантюристичні елементи, які почали проводити політику демагогічного загравання з робітничим класом, провокаційного загострення класових відносин, нацьковування робітників, селян і трудової інтелігенції один на одного. Ось чому за останній час помічається загострення антирадянських настроїв серед інтелігенції. «Єфремовщина» живиться якраз цими соціально-політичними коренями і являється логічним результатом сучасної політичної ситуації. Вожді компартії, які борються проти демагогічної політики і за повернення ленінської політики, оголошені «правими ухильниками», їх виключили з Політбюро і оголосили їм попередження. При таких умовах можна очікувати і в майбутньому аналогічних випадків «Єфремовщини»¹⁷.

Інші — не сподівалися серйозних покарань щодо учасників процесу. Вони вважали, що «світова популярність» вчених завадить радянській владі прийняти «суворі заходи».

Цікава також реакція представників російської інтелігенції. Частина — вважала, що це «справа рук поляків». Професор Боровіков зазначав: «Змова Єфремова — справа рук поляків. Час підходящий. Більшовики «зарвалися» зі своїм натиском на село і створили на селі благодатний ґрунт для поляків. Я вважаю, що Росія повинна бути «не подільна». Той автономії, яку Україна зараз має — достатньо. Комуністи наб'ють морду Єфремову. Не лізь. Я повністю на стороні комуністів».

Інший професор Ржепишевский заявив «Українська контрреволюція Єфремова і компанії — це дуже не безпечна річ. Тому що вона має корені у заможній частині селянства та української інтелігенції».

---

¹⁷ ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 2212. – Арк. 3.

Таким чином, деякі представники російської інтелігенції за 10 років радянської влади не позбавилися «імперських амбіцій» стосовно «національних окраїн». Вони вважали СРСР продовженням «імперської Росії».

Загалом начальник Одеського окружного відділу ДПУ Ємельянов у спецповідомленні від 27 листопада 1929 р., змушений визнати, що «...частина українських наукових працівників не вірить у правдивість відомостей, викладених у повідомленні ДПУ УСРР і заявляє, що на основі таких «скудних матеріалів» робити висновків не можна»¹⁸.

Жертвами процесу «СВУ» були не лише 45 осіб — учасників харківського процесу. Тільки під слідством перебувало 474 особи¹⁹, всього у зв'язку зі справою постраждало біля 30 тис. осіб.

На жаль, в процесі висвітлення справи «Спілки визволення України», аналізу пов'язаних з нею подій, в роботах як українських (В. Пристайко, Ю. Шаповал²⁰, А. Балабольшенко²¹ С. Білокінь²² та ін.), так і зарубіжних (Х. Куромія)²³, дослідників поступово стверджується думка про український феномен зазначеного процесу.

Однак, як нам здається, при всій специфіці, домінуючому національному моменті, справу «СВУ» слід розглядати як окрему ланку в загальному ланцюзі процесів в СРСР, спрямованих проти «старої» інтелігенції. Свідченням тому може служити т. зв. «Академічна справа 1929–1930 рр.», внаслідок якої було засуджено 18 найвидатніших російських вчених — С. Платонова, В. Пічету, Д. Ліхачова та інших. Шукаючи причини порушення цієї справи, провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, доктор історичних наук М. Рахматулін

---

¹⁸ ДАОО. – Ф. 7, оп. 1, спр. 2212. – Арк. 3.

¹⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 280.

²⁰ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Вказ. праця.

²¹ Балабольшенко А. СВУ — суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.

²² Білокінь С.І. СВУ — опера ГПУ? // Наш час. – 1992. – № 12.

²³ Куромія Х. Сталинский «великий перелом» і процесс над «Союзом освобождения Украины» // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 175.

звертає увагу на різке неприйняття Академією Жовтневої революції, схвалену резолюцію від 21 листопада (3 грудня) 1917 р., в якій містився протест проти «насильників, що захопили владу» і заклик приєднатися до бойкоту радянської влади «всіх вищих учбових закладів країни»²⁴. Співставляючи звинувачення у справах «Спілки визволення України» і «Академічної справи», можна помітити чимало спільних моментів.

Певні аналогії між справою «Спілки визволення України» і «Союзу визволення Білорусії» проводить Н. Полонська-Василенко. За «білоруською» справою було заарештовано близько 300 вчених, письменників, педагогів, студентів. Їх звинувачували у створенні контрреволюційної організації «з метою відриву Білорусії від СРСР». На основі цього В. Ластовського, Я. Лесика, О. Некрашевича, Г. Гарецького, О. Дубаха та ін. було позбавлено звання академіка. Справу «Союзу визволення Білорусії» супроводжували й інші трагічні події. В 1931 р., усвідомлюючи всю складність ситуації, покінчив самогубством президент Академії наук Білорусії, академік В. Ігнатовський, а академік, видатний білоруський письменник Янко Купала зробив невдалу спробу обірвати своє життя²⁵.

Процес «Спілки визволення України», як довела вся подальша практика, виявився не першим і далеко не останнім, спрямованим проти інтелігенції.

Таким чином, аналіз викладених матеріалів відкриває можливість для таких основних висновків:

- ◆ в 1930-х рр. з ініціативи вищого політичного керівництва, органів ВУНК–ДПУ–НКВС в Україні було порушено ряд кримінальних справ, спрямованих безпосередньо проти інтелігенції «СВУ», «УНЦ», «УВО» та ін.;
- ◆ порушення кримінальних справ проти інтелігенції ставило за мету: підштовхнути її кола до більш тісного співробітництва з радянською владою, закласти в свідомості і діяль-

---

²⁴ Рахматулин М.А. Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 175

²⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків. – С. 21.

ності нові ідеологічні підходи й принципи, залякати, а то й знищити представників нонконформістських кіл, які вважали ствердження тоталітарного режиму трагедією українського народу;

- ◆ в досліджуваній період пропагандистську мету переслідувала організація відкритих, показових процесів, які мали скомпрометувати представників «старої» інтелігенції серед широких верств населення, довести її непримириме ставлення до радянської влади;
- ◆ у достовірність існування «СВУ» представники інтелігенції або не вірили, або вважали її наслідком політичної боротьби у керівництві ВКП(б). Певна частина російської інтелігенції, залишаючись вірними ідеї «єдиної та неделимої» Росії, вважали небезпечними «націоналістичні» погляди Єфремова для подальшого існування СРСР.